

הרב ד"ר דוד קליר

"לְבַנְיָהּ אֱלוֹ הַתְּלִמִּידִים" – רש"י כפשטן וכמחנך*

רש"י ידוע בהצהרתו שהוא בא לפרש את פשוטו של מקרא¹. נכדו הרשב"ם מעיד שהתווכח עימו בעניין פירושים בדרך הפשט². אולם עיון במקורות רבים בדברי רש"י מעורר תמיהה על קביעה זו של רש"י - האם אכן רש"י ראה עצמו מחויב לפרש את הפסוקים רק אם מצא בהם קושי, וביקש תמיד רק לענות על בעיה העולה מתוך הפשט? ניתן להוכיח שרש"י הביא גם הביא מדרשים שלא באו רק ליישב את המקרא דבר דבור על אופניו. אצביע על כך שהשימוש שעשה רש"י במדרשים מלמד שכוונתו הייתה גם לחנך, להעיר, להאיר ולהתוות דרך והשקפת עולם³. פירושו של

* לעילוי נשמת גיסתי דינה חי צדוק ע"ה בת שלום ז"ל. נלב"ע בז' אדר תשפ"ג. תנצב"ה.

1 רש"י בראשית ג, ח: "יש מדרשי אגדה רבים וכבר סדרום רבותינו על מכונם בבראשית רבה ובשאר מדרשות, ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המיטבת דברי המקרא דבר דבור על אופניו". כך כתב גם בפירושו לבראשית ג, כב: "יש מדרשי אגדה, אבל אין מיישבין על פשוטו", ובעוד מקומות. אין המאמר עוסק בשאלה האם רש"י מביא מדרשי חז"ל בפירושו - על כך נכתב רבות, והנה רשימה חלקית: שרה קמין, רש"י - פשוטו של מקרא ומדרשו של מקרא, ירושלים תשמ"ז; נחמה ליבוביץ, "דרכו של רש"י בהבאת מדרשים בפרושו לתורה", ללמוד וללמד תנ"ך, ירושלים תשנ"ה, עמ' 106-143; ישעיהו מאורי, "אגדות חלוקות" בפירוש רש"י למקרא, שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום יט (תשס"ט), עמ' 155-209; אליעזר טויטו, "דרכו של רש"י בשימושו במדרשי חז"ל (ע"פ ש"מ"א ח, כב)", טללי אורות ט (תש"ס), עמ' 51-78; יוסף עופר, "הסתייגות סמויה ממדרשים בפירושי רש"י לתורה", עיוני מקרא ופרשנות ח, ירושלים תשס"ח, עמ' 279-291. מטרתו להצביע על כך שהבאת מדרשים בפירוש רש"י אינה נובעת דווקא בגלל קושי העולה מתוך הפשט ומיישב באמצעות המדרש. לא הקושי הוא שגרם לרש"י להביא את המדרש, אלא שעמדו לנגד עיניו תפקידים אחרים של הפרשן, ובכללם חינוך והטמעת ערכים ותובנות מוסריות.

2 רשב"ם בראשית לז, א: "וגם רבנו שלמה אבי אמי מאיר עיני גולה שפירש תורה נביאים וכתובים נתן לב לפרש פשוטו של מקרא, ואף אני שמואל ב"ר מאיר חתנו זצ"ל נתווכחתי עמו ולפניו והודה לי שאילו היה לו פנאי היה צריך לעשות פירושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום".

3 מן הראוי להביא את דבריו של אליעזר טויטו בתוך: 'רש"י דמותו ויצירתו' [עורכים: א' גרוסמן ו'ש יפת] מרכז זלמן שזר, ירושלים, תשס"ט, 'מה הניע את רש"י לכתוב פירוש לתורה', עמ' 62-51: "מסתבר שפירוש רש"י בתורה, אשר רובו הגדול לקוח ממקורות חז"ל, קשה יותר וסתום יותר מאשר לשון המקור שבתלמוד ובקובצי המדרשים. מותר להסיק מזה שפירוש רש"י כוון לאנשים המכירים היטב את הסוגיה בגמרא ואת פירושה על ידי רש"י, וכן בקיאים בפרשנות המדרשית, וניצבת אפוא במלוא חשיבותה השאלה מה הייתה מטרת רש"י בכתיבת פירוש החוזר לכאורה על מה שנאמר כבר במקורות. ובלשון אחר: במה פירוש רש"י היה עשוי להעניק מזון רוחני ומרגוע נפשי לבני הדור הנבוכים". עוד כתב שם בעמ' 57: "לדעתנו רש"י נקט דרכי עבודה אלו במכוון. הן היו נחוצות לו לשם השגת מטרתו הכללית, שהיא, כאמור, העברת המסר של התורה לבני דורו... כיוון שהחיבור אינו פירוש אלא מעין הצגת השקפת עולמה של התורה, אין מקום לא להצגת הבעיה

רש"י לפסוק "ושננתם לבניך ודברת בם" (דברים ו, ז) ישמש מעין דוגמה לטענה זו. 'וּשְׁנַנְתֶּם לְבָנֶיךָ וְדַבַּרְתָּ בָּם בְּשִׁבְתְּךָ בְּבֵיתְךָ וּבְלֶכְתְּךָ בְּדֶרֶךְ וּבְשֹׁכְבְּךָ וּבְקוּמְךָ'. פסוק זה בפרשה ראשונה של קריאת שמע הוא המקור למצוה שמוטלת על האב ללמד את בנו תורה. המילה "ושננתם" ('ושננת אותם') מתייחסת ל"והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום" שנאמר בפסוק הקודם⁴. המילים "ושננתם לבניך" יכולות להתפרש בייחס לתורה כולה, שינון דברי התורה וידעתם⁵. לעומת זאת, ניתן גם לפרש מילים אלו כציווי בייחס לידיעת המצוות, דהיינו "והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום"... שגורים וידועים על לבבך, וציוויים אלה עליך להעביר גם לדור הבא ולפיכך "ושננתם לבניך".

פרשנים התייחסו למילים "ושננתם לבניך" בכמה אופנים. אלו דברי רמב"ן על אתר: ושננתם לבניך וכו' - גם אלה מצוות מבוארות, נרמזו כבר, כי מאחר שציוה במצות חוקת עולם לדורותיכם, ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם (שמות לא, יז), זאת בריתי אשר תשמרו ביני וביניכם ובין זרעך אחרריך (בראשית יז, י), הנה אנחנו מצווים שידעו בנינו המצוות, ואיך ידעו אותם אם לא נלמדם⁶.

הפרשנית ולא לביסוס הפרשני של הפירושים. הרבה עמל היה נחסף לאלה ששאלו ושואלים "מה קשה לרש"י?" לו עיינו במקורות המדרשיים של פירוש רש"י. ברוב המקרים הקושי מובא להדיא במדרש, ורש"י לא הזכירו מפני שהבאתו היתה משווה לחיבור אופי דידיקטי ופוגמת בתכליתו, ומה גם שקהל, תלמידי בתי המדרש כאמור, ידעו את המקור ואת הקושיה העומדת בו לדיון⁷. בעמ' 59 הוסיף: "לעניות דעתי, מטרת רש"י בכתובת חיבורו הייתה להציג בפני בני דורו הנבוכים מסכת פרשנית והגותית אשר יש בה גם היענות לדרישות משכילי הרנסנס היהודים וגם חיזוק עולמם הרוחני... גם לשנון הפשוטה של רש"י מטה אותנו לחשוב שאין כאן התעלות לדרגה של הבעת תפיסה כוללת, שיטתית, הדורשת לשון מופשטת ומינוח המצוי בעולמה של ההגות. חובה עלינו להשתחרר מדימוי חיצוני זה. יש בפירוש רש"י לתורה מסכת הגותית רחבה, עמוקה, שיש לה לכידות מרשימה, הנוגעת לכל תחומי המחשבה והחיים שלנו".

4 ולוא דמסתפינא הייתי אומר "ושננתם לבניך" - ושננת אותם, המתייחס לכאורה ל'דברים', יכול להיות מוסב על הבנים או התלמידים עצמם, היינו חדד אותם, עשה אותם מיוחדים, כאילו נאמר: "ושננת את בניך".

5 קיים גם ציווי ייחודי בעניין סיפור יציאת מצרים והוא מוטל על האב: "והגדת לבנך", בחינת "את פתח לוי", זוהי מצוה שמתקיימת בליל ט"ו בניסן, אך אין זה בהכרח חלק ממצות תלמוד תורה. מצות תלמוד תורה היא מן המצוות המוטלות על האב בייחס לבנו (משנה קידושין א, ז: "כל מצות הבן על האב", ובגמ' כט, א בהכרעתה: "כל מצות הבן המוטלות על האב לעשות לבנו"). שם בסוגיה מובאת ברייתא המפרטת את החיובים, ובין החיובים נמצא: "למולו ולפדותו וללמדו תורה".

6 דבריו נראים מדוקדקים בלשון הפסוק. "והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום" על לבבך ושננתם לבניך, מכאן משמע שעוסקים אנו בידיעת המצוות, ולא בעסק התורה והחיוב להגות בה. ידועים הדברים שבמצות תלמוד תורה ישנם שני חלקים: ידיעת התורה ועסק התורה. ומכאן

נעיין בדברי רמב”ן אלה. נראה שאין הוא רואה במצות ”ושננתם” חיוב על האדם לעסוק עם בניו בלימוד התורה, בחינת ”והגית בו יומם ולילה” (יהושע א, ח), אלא חיוב ללמד את הבנים את המצוות כדי שידעו אותן. אין זה גדר של לימוד תורה ועיסוק בה, אלא של העברת המסורת והכשרת הצאצאים לידיעת המצוות.

לעומת זאת סבור האבן עזרא שמדובר בשינון התורה והכרת פועלו של ה’, בעיסוק מתמיד בידיעת ה’ כחלק מעבודת האדם בעולמו. זו לשון האבן עזרא:

הנה נראה כי עיקר כל האדם עבודת השם, ועבודתו להכיר פעליו. והמעתיקים העתיקו שעת קריאת שמע, וכולנו נסמוך עליהם.⁷

והנה דווקא רש”י שהצהיר על עצמו ”אני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המיישבת דברי המקרא דבר דבור על אופניו”, מפרש את הפסוק בפרשנות מרחיבה שיש לה לכאורה גם השלכה הלכתית:

לבניך - אלו התלמידים. מצינו בכל מקום שהתלמידים קרוים בנים, שנאמר (דברים יד, א) בנים אתם לה’ אלקיכם, ואומר (מל”ב ב, ג) בני הנביאים אשר בבית אל, וכן בחזקיהו שלימד תורה לכל ישראל וקראם בנים שנאמר (דהי”ב כט, יא) בני עתה אל תשלו. וכשם שהתלמידים קרוים בנים, שנאמר בנים אתם לה’ אלקיכם, כך הרב קרוי אב, שנאמר (מל”ב ב) אבי אבי רכב ישראל וגו’.

לנוסח הברכה: האם נברך על דברי תורה או לעסוק בדברי תורה, ואין כאן המקום להאריך. ראו גם את רבי דוד צבי הופמן בפירושו לדברים שם: ”ודברת במ וגו’ - לפי פשוטו של מקרא הכוונה לכל המצוות בכלל... אבל ”ושננתם... ודברת” נאמר בדברי תורה, כלומר מצות תלמוד תורה, ללמוד וללמד”. מדבריו אני למד שאכן ראה בדברים מקור למצות תלמוד תורה, ולא דווקא ידיעת המצוות. זאת ועוד, כיון שנאמר בפסוק ’לבניך’, אנו למדים שהמצווה מוטלת גם ביחס לדור הבא. תינה לגבי המילים: ”ודברת במ”, שאותן נוכל ליחס לחיוב על האדם עצמו וביחס לעצמו. אך ”ושננתם לבניך”- זהו חיוב כלפי צאצאיו. אך האם ניתן ללמוד מכאן שהמצווה מוטלת על האדם גם ביחס לתלמידיו? הדברים צריכים עיון. ראו גם בדברי בעל אור החיים לדברים לא, יב: ”...לזה חילק הכתוב שני הדרגות במצוה זו, ואמר בתחילה חלוקה שהיא שוה באנשים ובנשים והוא ’למען ישמעו’, פירוש שישמעו מצות התורה שחייבין הם לעשות, ודבר זה שווים הם בו שגם הנשים חייבים במצות לא תעשה ובמצות עשה שאין הזמן גרמא, ואחר כך אמר חלוקה בפני עצמו כנגד האנשים לבד, והוא למען ילמדו שהוא תלמוד תורה, ולזה לא אמר למען ישמעו וילמדו שאז היה נשמע שניהם בעונש אחד...”.

7 אבן עזרא לשיטתו שבכל מקום שבו חז”ל (המכונים אצלו המעתיקים, מעתיקי השמועה) פירשו את הפסוק ויש בו השלכה הלכתית - **אנו נסמוך עליהם**. עי’ אבן עזרא בהקדמתו לתורה הדרך החמישית: ”רק בתורות ובמשפטים ובחוקים, אם מצאנו שני טעמים לפסוקים, והטעם האחד כדברי המעתיקים... נשען על אמיתתם בלי ספק בידיים חזקים... רק קדמונינו היו אמת וכל דבריהם אמת וה’ אלקים אמת”. עוד בעניין זה ראו אמנון בזק, עד היום הזה, שאלות יסוד בלימוד התנ”ך [עורך יוסי פרג’ון], ידיעות אחרונות, תל אביב, תשע”ג, עמ’ 388-393.

דומה שהמקור לדברי רש"י אלה הוא בספרי⁸:

לבניך, אלו תלמידיך, וכן אתה מוצא בכל מקום שהתלמידים קרויים בנים, שנאמר (מל"ב ב, ג) ויצאו בני הנביאים אשר בבית אל אל אלישע, וכי בני נביאים היו - והלא תלמידים היו, אלא מיכן לתלמידים שקרויים בנים, וכן הוא אומר (מל"ב ב, ה) ויגשו בני הנביאים אשר ביריחו אל אלישע, וכי בני נביאים היו והלא תלמידים היו, אלא שהתלמידים קרויים בנים. וכן אתה מוצא בחזקיהו מלך יהודה שלימד כל התורה לישראל וקראם בנים, שנאמר (דה"ב כט, יא) בני אתה אל תשלו. וכשם שהתלמידים קרויים בנים כך הרב קרוי אב, שנאמר (מל"ב ב, יב) ואלישע ראה והוא מצעק אבי אבי רכב ישראל ופרשיו ולא ראהו עוד, ואומר (מל"ב יג, יד) ואלישע חלה את חוליו אשר ימות בו, וירד אליו מלך ישראל ויבך ויפל על פניו ויאמר אבי אבי רכב ישראל ופרשיו.

בדומה לכך מצינו במדרש תנאים⁹:

ושנתם לבניך אלו תלמידיך, וכן את מוצא בכל מקום שהתלמידים קרואים בנים שנ' ויצאו בני הנביאים אשר בית אל אל אלישע, וכי בני הנביאים היו והלא תלמידים היו, אלא מיכן לתלמידים שהם קרואים בנים. וכן הוא אומר ויאמרו בני הנביאים אשר ביריחו אל אלישע, וכי בני הנביאים היו והלא תלמידים היו, אלא מכאן לתלמידים שהן קרואים בנים. כיוצא בו (שם ז) וחמשים איש מבני הנביאים הלכו ויעמדו מנגד. וכן את מוצא בחזקיהו שלימד תורה לישראל וקראן בנים, שנ' ואלישע רואה והוא מצעק אבי אבי, ואומר ואלישע חלה את חליו אשר ימות בו: ויאמר אבי אבי.

שני מדרשים אלה היו כנראה לפני רש"י, והוא בחר לבסס את פירושו לפסוק זה עליהם, על אף שלא הביאם במלואם. אין אנו תמהים על דרכו של המדרש לפרש את הפסוקים באופן מרחיב ויוצא מגדרו של פשט¹⁰, דרכו של הדרשן היא להשתמש בפסוק כחומר ביד היוצר¹¹. אולם, לא כן הדברים בייחס לפרשנים שרואים עצמם

8 דברים פרשת ואתחנן פסקא לד.

9 לדברים פרק ו.

10 ראו בשו"ת 'דברי יציב' של הרב יחזקאל הלברשטאם חלק יורה דעה סימן רמד: "והנה יש לעיין דמנא ליה להספרי להוציא מפשוטו משמעות הקרא דושנתם לבניך ולדרוש דקאי על התלמידים". ומעניינת תשובתו: "ומשמע מזה דהא דישאל נקראים בנים למקום היינו מחמת שקבלו תורה מפי הגבורה והם בגדר תלמידים שנקראים בנים".

11 בספר קריה נאמנה, ש' יוסף פין, וילנה תרע"ה, מיוחסים לגר"א הדברים הבאים: "כי לא טוב עושים אנשים אלו הנותנים לעמל נפשם לפרש דרשות חז"ל על ידי פשט הכתוב ויהיו תואמים יחדיו, ואף כי מחשבתם רצויה אבל מעשיהם אינם נכונים, כי רחוק הוא הדרש מן הפשט ולא יקרב זה אל זה

נאמנים לפשוטו של מקרא, וביניהם רש”י.

לפיכך, יש לשאול כמה שאלות על פירושו זה של רש”י:

- א. מדוע הביא את המדרש לפסוק, ולא פירש כפי שמסתבר פשוטו של מקרא שיש ציווי על האדם ללמד את בנו תורה ולשנן אותה עימו? מה הזיקו לפרש בדרך מדרש ההלכה ולטעון שיש מכאן חיוב על המלמד ללמד את התלמידים¹²?
- ב. זאת ועוד, בספר דברים נאמר (יא, ט): **”וְלִמְדַתֶּם אֹתָם אֶת בְּנֵיכֶם לְדַבֵּר בֵּם בְּשִׁבְתְּכֶם בְּבֵיתְכֶם וּבְלֶכְתְּכֶם בְּדֶרֶךְ וּבְשֹׁכְכֶם וּבְקוֹמְכֶם**.” אך שם לא הובא מדרש שדורש: **”אלו התלמידים”**¹³! אמנם, רש”י שם התייחס למילים: **”ולמדתם אתם**

לעולם... כי המחוקק אשר שם את תורתו לפני בני ישראל שם את אותותיו בקרבם למצוא מקום מנוח גם אל הדרש, וכאשר חז”ל מיד ה’ השכילו לדרוש על כל קוץ וקוץ, אבל נתיבותיהם שונות ולא יתאחדו לעולם.” מדבריו אנו למדים שחז”ל בדרשותיהם לא התכוונו לבאר את המקרא, אלא הדרשה מעצם מהותה מרחיבה את הפסוק ומשמעותו, עושה בו כמין חומר, ואינה מחויבת לרובד הפשט. אם כך, הרי שאין צורך למצוא קושי בפסוק שאליו מתייחס המדרש, אלא המדרש בפני עצמו הוא עומד, ויש לו מקום של חשיבות. גם מדבריו של א’ סימון, ‘העזו לדרוש של אברהם קריב’, מולד, ג, תש”ל, עמ’ 114, אני למד כן: **”מטרותיהם השונות של הפשטן והדרשן משתקפות בהירות רבה בדרכי עבודתם. המתודה הפשטנית רציונלית היא במהותה, קפדנית באופיה, היא נסמכת על חקר הלשון והספרות, וגדורה על ידי חוקי הדקדוק והרטוריקה, לפי שהיא מניחה שהמקראות כתובים בלשון בני אדם ובהתאם לדרכי הבעתם... ואילו המתודה הדרשנית אינטואיטיבית היא במהותה, וכללי המשחק שלה כה גמישים עד ש’אין משיבין על הדרש’.** אין המדרש נובע מתוך הפסוק, אלא שהפסוק מאפשר וסובל פרשנות נוספת על דרך המדרש.

- 12 במקום אחר נאמר: **”והודעתם לבניך ולבני בניך”** (דברים ד, ט). בפשטות ציווי זה מתייחס לזכירת הדברים אשר ראו עיניך, וכלשון הפסוק: **”רק השמר לך ושמר נפשך מאד פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך... והודעתם לבניך ולבני בניך”.** הדברים מתייחסים לזכירת מעמד הר סיני, שישנו איסור לשכוח וישנו חיוב לזכור את מעמד הר סיני. גם שם דרשו חז”ל בבבלי קידושין ל, א שקיים חיוב הסב ללמד את נכדו תורה. דהיינו, ‘והודעתם’ איננו מתייחס רק לזכירת מעמד הר סיני והעברתו במסורת מדור לדור. בסוגיה שם נאמר: **”כזבולון בן דן ולא כזבולון בן דן, כזבולון בן דן - שלמדו אבי אביו, ולא כזבולון בן דן - דאילו התם מקרא, משנה ותלמוד, הלכות ואגדות, ואילו הכא מקרא לבד”.** גם שם ודאי נאמר שאין זה פשט הכתוב וחז”ל הם שהסמיכו את דרשתם על המילים: **”הודעתם לבניך ולבני בניך”.** זאת ועוד, המילה ‘והודעתם’ זוכה לפרשנות מרחיבה. אין מדובר במעמד הר סיני לבדו אלא בהעברת התורה מדור לדור. ראו בהקשר זה את דברי רמב”ן שם: **”ציוה במצות עשה שנודיע בו לכל זרענו מדור לדור כל מה שהיה שם בראיה ובשמיעה... כי כשנעתיק גם כן הדבר לבנינו, ידעו שהיה הדבר אמת בלא ספק כאלו ראוהו כל הדורות, כי לא נעיד שקר לבנינו, ולא ננחיל אותם דבר הבל ואין בם מועיל”.** דברי רמב”ן אלו מכוונים אל מעמד הר סיני ולא למצוות תלמוד תורה.

- 13 מציוו מדרש תנאים לדברים שמתייחס לפסוק זה, אולם העולה ממנו הוא ציווי של אב כלפי בנו ולא כלפי תלמידו. וזו לשון מדרש תנאים לדברים (הופמן) פרשת עקב פרק יא: **”ולמדתם אותם**

את בניכם¹⁴.

לפיכך יש לשאול: מה בין "ושננתם לבניך" ובין "ולימדתם אותם את בניכם"? בשני המקורות הוזכרו הבנים ולא התלמידים, ובשני המקורות מדובר בלימוד ('ושננתם', 'ולימדתם'), ובכל זאת רק באחד מהם הובאה הדרשה שהוציאה את הפסוק מפשוטו ולימדה על חיוב לימוד התורה לתלמידים!

- ג. רש"י לא הביא את המדרש כצורתו, כפי שהוא מצוי לפנינו במדרש ספרי ובמדרש התנאים לספר דברים. מהי אם כן דרכו של רש"י בהבאת המדרש¹⁵? מהם שיקוליו בהבאת חלקים מסוימים במדרש והשמטת חלקים אחרים?
- ד. רש"י תומך את דבריו בראיה מספר דברים (יד, א) "בְּנִים אַתֶּם לַה' אֱלֹהֵיכֶם לֹא תִתְגַּדְדוּ וְלֹא תִשְׁמְוּ קֶרֶחַהּ בֵּין עֵינֵיכֶם לְמַת". פסוק זה לא הובא במדרש כראייה לכך שהבנים הם התלמידים¹⁶. מה הביא את רש"י להוסיף מקור נוסף כהוכחה שהתלמידים קרויים בנים? האין די במקורות שעליהם התבסס מדרש ההלכה?
- ה. יתר על כן. תינח לגבי הפסוק שמזכיר את "בני הנביאים". צירוף זה יכול להתפרש כתלמידי הנביאים כדוגמת המושג פרחי כהונה, פרחי נבואה, כך "בני הנביאים". אך מה ראה רש"י להביא את הפסוק "בנים אתם" וכו'? כיצד ניתן

את בניכם בניכם ולא בנותיכם דברי רבי אסי בן עקיבה, מיכן אמר כשהתינוק מתחיל לדבר אביו מלמדו תורה ומדבר עמו בלשון הקודש, ואם אינו מדבר עמו בלשון הקודש ואינו מלמדו תורה ראוי לו כאילו לא בא לעולם וכאלו קברו, שני ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם, אם למדתם אותם את בניכם למען ירבו ימיכם, ואם לאו למען יקצרו ימיכם, שכך דברי תורה נדרשין מכלל לאו הן".

14. לדבר בם - משעה שהבן יודע לדבר, למדהו תורה צוה לנו משה שיהא זה למוד דבורו. מכאן אמרו, כשהתינוק מתחיל לדבר אביו מסיה עמו בלשון הקודש ומלמדו תורה, ואם לא עשה כן הרי הוא כאילו קוברו, שנאמר ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם וגו'. נבחין שלא ציין רש"י כאן שישנה מחויבות של אדם כלפי התלמידים, אלא כלפי בניו, יוצאי חלציו. רש"י התבסס על הברייתא בבבלי סוכה מב, א: תנו רבנן קטן היודע לנענע - חייב בלולב, להתעטף - חייב בציצית, לשמור תפילין - אביו לוקח לו תפילין. יודע לדבר - אביו לומדו תורה וקריאת שמע. ובסוגיית הבבלי שם: תורה מאי היא, אמר רב המנונא: תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב.

15. ראו 'יעקובס, הדף השבועי של אוניברסיטת בר אילן, ויקהל-פקודי, תש"פ, מספר 1361, עיון בדרכו של רש"י בהבאת מדרשי חז"ל; י', רחמן, "עיבוד מדרשים בפירושו של רש"י לתורה", תעודה ג, תשמ"ג, עמ' 261-268.

16. ידועה מחלוקת רבי מאיר ורבי יהודה בשאלה אימתי קרואים בני ישראל בנים. ראו מדרש ספרי דברים פרשת ראה פסקא צו: "בנים אתם לה' אלהיכם, רבי יהודה אומר אם נוהגים אתם מנהג בנים הרי אתם בנים ואם לאו אי אתם בנים, רבי מאיר אומר בין כך ובין כך בנים אתם לה' אלהיכם...". אך שם הדברים מתייחסים לקשר המיוחד שבין הקב"ה ובין עם ישראל. מה שאין כן לפנינו, רש"י מבקש להוכיח מכאן על קשר של רב לתלמידיו.

להביא ראייה מפסוק זה לענייננו?¹⁷

אם חיפש רש”י מקור לכך שהמלמד נקרא אב והתלמידים נקראים בנים, יכול היה להסתפק בפסוקים שהובאו במדרש. אם חיפש לו רש”י מקור לכך שבני ישראל הם בניו של הקב”ה, יכול היה להשתמש בפסוק: ”בני בכורי ישראל” (שמות ד, כב), שמובא בהקשרים רעיוניים והגותיים. לעומת זאת בחר רש”י בפסוק ”בנים אתם לה’ אלקיכם” שמובא כפתיח לציווי ”לא תתגודדו”, אך משם לכאורה אין ראייה להיותו של האב מלמד ולהיותם של הבנים תלמידים, שכן אנו בניו של הקב”ה ולא תלמידיו!¹⁸ גם פנייתו של חזקיהו מלך יהודה לעם בכינוי ’בני’ איננה מוכיחה דבר, שכן זוהי פנייה של חיבה וכבוד¹⁹, ואינה מעידה על היות עם ישראל תלמידיו²⁰.

נשתדל להשיב על השאלות בחינת על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון.

פתחנו את הדיון על פירושו של רש”י בשאלה: מה ראה רש”י להביא פירוש זה, המבוסס על מדרש הלכה. הנחת היסוד של שאלה זו היא שרש”י לא הביא בפירושו דברים שאינם עולים מתוך הפשט, אלא אם כן הפשט מוקשה ואי אפשר לפרשו

17 ראו דבריו של הרב יקותיאל יהודה הברשטס שו”ת דברי יציב חלק יורה דעה סימן רמד: ”והנה יש לעיין מניין לו לספרי הוציא מפשרטו משמעות הקרא דושנתם לבניך ולדרוש דקאי על התלמידים, וגם צריך ביאור דלמה דייקא על ושנתם ולא על קרא דולמתם אותם את בניכם. ונראה לי... ושנתם לשון חדוד הוא שיהיו מחודדים בפין שאם ישאלך אדם דבר לא תהא צריך לגמגם בו אלא אמור לו מיד... ואולי דזה לא שייך בבנו וכמו דאינו חייב ללמדו משנה וגמרא רק מקרא לחוד... ומשמע מזה דהא דישאלך נקראים בנים למקום היינו מחמת שקבלו תורה מפי הגבורה והם בגדר תלמידים שנקראים בנים. ובספרי שלפנינו ליתא כלל מהך קרא ד”בנים אתם” רק מבני הנביאים. ונראה דזה תלוי בפלוגתא דרבי מאיר ורבי יהודה בקידושין ל”ו ע”א... בנים אתם לה’ אלקיכם... שלדעת ר’ יהודה הטעם שקרויים בנים הוא לפי שקבלו תורה ממנו יתברך, וממילא כשאין שומרים את התורה אין קרויים בנים. ורבי מאיר סבירא ליה דקרויים בנים משום שהקב”ה יצר אותנו ובראנו... ולזה בני ישראל שיש בהם נשמת אלוהים ממעל קרויים בנים, ואשר על כן בין כך ובין כך קרויים בנים. ואתי שפיר דנקט רש”י מהכתוב בנים אתם לה’ אלקיכם, והיינו שאנו בנים למקום מגדר תלמידים, כיון שרבי מאיר ורבי יהודה הלכה כרבי יהודה...”

18 ראו למשל את פירושו של הספורנו לפסוק זה בעניין ’לא תתגודדו’ והקשר שבין הציווי ’לא תתגודדו’ לתחילת הפסוק בהכרזה ’בנים אתם לה’ אלקיכם’: ”שאין ראוי להראות תכלית הדאגה והצער על הקרוב המת כשנאשר קרוב נכבד ממנו במעלה ובתקות טוב, לפיכך אתם בנים לה’ שהוא אביכם קיים לעד, אין ראוי שתדאגו ותתאבלו בתכלית על שום מת”.

19 ראו את סגנון הפנייה של שלמה המלך בספר משלי: ”שמע בני מוסר אביך... בני אם יפתוך חטאים אל תבָּא” (משלי א). פעמים רבות הדברים נראים כפנייה של חיבה וריצוי, ומצד שני הם יכולים בהחלט להתפרש כפנייה של המחנך אל תלמידו.

20 למעשה דווקא ההוכחה מ”אבי אבי רכב ישראל ופרשיו” משלימה את ההוכחה מהמונח: ”בני הנביאים”. אם הרב נקרא אב הרי תלמידיו קרויים בנים.

כפשוטו. רק אז נזקק הוא להביא ממרחק לחמו ולהזדקק לדברי חז"ל במדרש²¹. בגישה זו נקטו חלק מפרשני רש"י הקדומים.

המהר"ל²² ביאר שרש"י פירש כך בגלל שינוי התבנית המקובלת: "והגדת לבנך" או "כי ישאלך בנך", לתבנית של "ושננתם לבניך" (לשון רבים). וזו לשונו של המהר"ל²³:

דאין לומר כמשמעו, דהוי למכתב 'לבנך' בלשון יחיד כמו 'כי ישאלך בנך מחר', אבל התלמידים בלשון רבים, דאין לו תלמיד מיוחד שיאמר לבנך בלשון יחיד, אבל הבן הוא מיוחד לאב שאין מוליד הרבה כאחד, לכך יאמר בלשון יחיד והגדת לבנך.

בדרך דומה נקט גם רבי ברוך הלוי אפשטיין²⁴:

נראה פשוט דלא שמוציא לשון הכתוב לבניך מפשטיה בנים ממש, אלא דריש דגם תלמידים הם בכלל שם בנים²⁵.

21 ראו משה ארנד, פשוטו של מקרא, עמ' 259: "רש"י לא הדיר עצמו הנאה משום סוג מסוגי הפירוש, ובחר מתוכם לפי עקרונות תיאולוגיים ומתודולוגיים, המשתקפים היטב בכתביו, ואשר אחד החשובים שבהם הוא, שלא לעקור לעולם את פשוטו של מקרא, באשר 'אין מקרא יוצא מידי פשוטו'...".

22 בפירושו גור אריה על פירוש רש"י לתורה.

23 בפירושו לדברים ו, ז. המהר"ל, כמו גם ראשונים ואחרונים אחרים, ודאי אינו מוציא הפסוק מיד פשוטו, והמילה "בנים" ("ושננתם לבניך") כוללת חיוב של האב ללמד את בנו תורה. אלא ששינוי הלשון "לבניך" (לשון רבים) הביא את המהר"ל לפרש כפי שפירש.

24 בפירושו תורה תמימה דברים פרק ו הע' לא. והשווה לדבריו בפירושו לקהלת פרק יא הע' כה: "מפרש זרעך בכינוי לתלמידים, וכמו שדרשו בספרי פרשת ואתחנן ושננתם לבניך אלו תלמידים, וכן באלישע הוא אומר ויצאו בני הנביאים, ודרשו וכי בני הנביאים היו והלא תלמידים היו אלא מכאן לתלמידים שקרויים בנים... וכן מבואר בסנהדרין י"ט ב' כל המלמד את בן חברו תורה מעלה עליו הכתוב כאלו ילדו. ויש להסביר ענין יחס שמות אב ובן לרב ותלמיד על פי הכתוב בפרשת בראשית 'הוא היה אבי יושב אהל ומקנה', אבי כל תופש כנור ועוגב, שפירושו שהוא המציא ענין ישיבת האלים ומקנה וכן המציא חכמת הנגינה בכלי זמר, ומבואר מזה דמי שממציא איזה דבר חכמה וידיעה נקרא אב לה, וממילא מי שמקבל ממנו לימוד אותו הדבר הרי הוא אליו ביחס בן, ולכן כל תלמיד המקבל מרבו דבר חכמה וידיעה שבלעדו היתה חסרה לו נקרא הרב בשם אב מפני שהוא הממציא להתלמיד והתלמיד בשם בן".

25 ראו עוד דבריו: "ונהנה אחרי שאסף כאן כל המקומות שתלמידים נקראו בנים, חידוש הוא שלא הביא גם מיבמות ס"ב ב' על הפסוק בקהלת 'בבקר זרע זרעך'-. היו לו תלמידים בילדותו יהיו לו בזקנותו". ראו גם ספר הזיכרון לרבי אברהם בן אליעזר בקראט, נדפס מחדש ירושלים, תשכ"ח, עמ' פו: "והזקוק לומר כך לפי שהבן הוא ממאמר המצטרף, כלומר שבזכרך בן בהכרח הגמור משמע שיש לו אב ואע"פ שלא נזכר האב, וא"כ מיהו האב המצטרף לזה הבן? אם תאמר אביו אשר ילדותו הא לא שייך הכא, דלא קרינן לתלמידים בנים מצד ההולדה אלא מצד תלמוד התורה לזה אמרו ז"ל וכשם שהתלמידים קרויים בנים כך הרב קרוי אב".

עצם הרעיון שהתלמידים קרויים בנים מצוי במקורות חז”ל והובא בדברי הפרשנים²⁶. אולם מן הראוי לשאול: מדוע נזקק רש”י לפרש את הפסוק בספר דברים באופן הזה? מדוע לא הסתפק בפשוטו של מקרא שמדבר על חובת האב ללמד את בנו את דברי התורה ולשננם עימו?

סבורני שרש”י לא כתב את מה שכתב מתוך שראה קושי בפסוק. נראה דווקא שהוא רצה להדגיש את חיובו של האדם ללמד את הדור הבא, את התלמידים, לפיכך הביא את המדרש כצורתו²⁷. אם נאחז בגישה הסוברת שלא תמיד ”קשה לרש”י”, נוכל להבין שרש”י ראה צורך ללמדנו על חובתו של אדם להעביר את התורה לדורות הבאים ואף למי שאיננו בנו, בבחינת ”אם למדת תורה הרבה אל תחזק טובה לעצמך כי לכך נוצרת”²⁸, על אף שרש”י כתב בכמה מקומות: ”ואני ליישב פשוטו ושמועו של מקרא באתי”²⁹.

26 ראו למשל במדבר ג, א: ”ואלה תולדת אהרן ומשה ביום דבר ה' את משה בהר סיני”. רש”י שם פירש: ”ואינו מזכיר אלא בני אהרן, ונקראו תולדות משה לפי שלימדן תורה, מלמד שכל המלמד את בן חברו תורה מעלה עליו הכתוב כאלו ילדו”. דברי רש”י אלה מבוססים על סנהדרין יט, ב: ”אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: כל המלמד בן חברו תורה - מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו...”.

27 אמנם בכך לא השבנו על השאלה מדוע השתמש בפסוק ”בנים אתם לה' אלקיכם”. ראו בפירוש עלי תמר מסכת שבת פרק ו הלכה ט: ”שעל דרך השאלה התלמידים נקראו בנים, כמו בני הנביאים, וכן ושנתם לבניך אלו התלמידים, וכתב בני בכורי ישראל ובנים אתם לה' אלהיכם, והוא על דרך ההשאלה שחביבים ישראל למקום”. אך עדיין לא מובן מה מוסיף מקור זה על המקורות שהובאו במדרשים. זאת ועוד, הפסוקים שמובאים במדרשים מציינים יחס שבין המלך ונתיניו, או היחס שבין הנביא ובני הנביאים, אולם אין מדובר ביחס שבין האדם ובין אלו. הפסוק ”בנים אתם לה' אלקיכם” איננו עוסק במערכת היחסים שבין הרב ותלמידו או המלך ונתיניו, אלא בין עם ישראל ובין אלו, ולפיכך דומה שהשאלה עדיין במקומה עומדת.

28 ראו בבלי ראש השנה כג, א: ”הלומד תורה ואינו מלמדה דומה להדס במדבר שאין איש נהנה ממנו”. כך גם בדברי הרמח”ל במסילת ישרים פרק כב: ”אם יש בו חכמה רבה הוא מחויב ללמדה למי שצריך אליה”.

29 כגון רש”י בראשית לג, כ. ראה בעניין זה סדרת מאמרים של מרדכי טרופר בכתב העת 'שמעתין' 'לדרכו של רש”י בפשט ודרש', שמעתין 62/61 (תש”ם) 22-27; 66/65 (תשמ”א) 29-33; 71 (תשמ”ג) 24-33. 'לדרכו של רש”י במדרשים שבפרושי' הפשט והדרש' שלו לתורה, שמעתין 72 (תשמ”ג) 17-22 ועוד. וראה בדברי גרוסמן בפרק: ”יצירתו הספרותית, הפירוש לתורה, קווים לאופיו של הפירוש” (בספרו: גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי: רש”י, א' רביצקי (עורך), מרכז זלמן שזר, ירושלים, תשס”ו) [להלן: גרוסמן, גדולי הרוח - רש”י], עמ' 89-81) בו דן בשאלה העומדת לפתחנו. ועי' גם בספרו של גרוסמן: אמונות ודעות בעולמו של רש”י, תבונות, אלון שבות, תשס”ח, עמ' 47 במבוא המתודי: ”אני שותף מבחינה עקרונית לדעת החוקרים הנזכרים שלא רק מטרות פרשניות טהורות הנחו את רש”י אלא גם מגמות חינוכיות ופולמוסיות...”. ראו גם מאמרו ב'פרקי נחמה - ספר זכרון לנחמה ליבוביץ' [עורכים: מ' ארנד, ר' בן מאיר, ג”ח כהן],

זאת ועוד, אחד הטיעונים של תומכי הגישה הרואה ברש"י פרשן בלבד, הוא שהוספת דברי חינוך ומוסר בפירוש מקטינה את ערכו הפרשני של הפירוש, ואינה מכבדת את אחד מגדולי הפרשנים בכל הזמנים. אני חולק על קביעה זו. אין הדבר מפחית מערכו של רש"י, אלא מוסיף. אין הוא מסתפק בעובדת היותו פרשן ומורה דרך בפרשנות התורה³⁰. הוא רואה חובה לעצמו לשלב בתוך פירושו את תפיסת

הסוכנות היהודית, ירושלים, תשס"א, עמ' 187-205. גרוסמן שואל בצדק רב: האם היו מקרים שבהם הביא רש"י מדרשים אף כי לא היה בהם צורך פרשני, והוא הביאם בשל נימוק ספרותי או בשל מגמה חינוכית? אף אני הקטן סבור כן. אם כך, מובן עתה מדוע הביא רש"י את מדרש ההלכה בפירושו לפסוק "ושנתם לבניך". אין הכרח לחפש קושי. אני רואה צורך על כך מכיוון שלעיתים גישה זו, המתעקשת למצוא 'מה קשה לרש"י', גורמת לביאורים מאולצים שאינם מוכחים ואינם מבוססים דיים. בין האחרונים מונה גרוסמן את נחמה ליבוביץ כמי שהתעקשה להנחיל לדורות הלומדים את השאלה החוזרת ונשנית: "מה היה קשה לרש"י?" היא שללה מכל וכל את ההנחה שרש"י ביקש לחנך ולהתוות דרך מוסרית וערכית ובשל כך הביא בפירושו גם דרשות חז"ל שאינן עולות בקנה אחד עם עומק פשוטו של מקרא. לדעתה, רש"י אינו מחנך אלא פרשן. ראו דבריו של גרוסמן, גדולי הרוח-רש"י, עמ' 89-87: "אם לשפוט על פי המצוי במקורות, לא תמיד עמד רש"י בקריטריון הזה. לעתים הוא הביא מדרשים הרחוקים מאוד מן הפשט - הן מן הבחינה הלשונית והן מהקשרם של הדברים". גרוסמן עצמו סבור שאמנם לא בא רש"י אלא ליישב את המקרא דבר דבור על אופניו, אך ודאי שביקש גם לחנך את הדורות הבאים שילמדו את פירושו וימצאו בו ערכי מוסר וחינוך. לדעתו, כאשר ישנו קושי בכתובים ואי אפשר ליישבו באמצעים של פשט יפנה רש"י אל המדרש. מכאן לכאורה ראייה לשיטתם של הפרשנים שיחסו לרש"י מעמד של פרשן בלבד. אולם לפי דברינו ניתן לומר שרש"י הביא במתכוון פירושים על-פי מדרש ההלכה גם כאשר אין הקושי עולה מתוך הפסוקים. כך ציין גרוסמן גם בספרו על רש"י (מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים, 2006, עמ' 101): "לדעת, בפירושו למקרא יש לרש"י מגמה חינוכית מובהקת בצד מגמתו הפרשנית, והיא חזקה עוד יותר מן המגמה ההיסטורית. הוא ניצל הזדמנויות שנקרו בדרכו כדי להעיר על מעלתם של ערכים שנראו לו חשובים במיוחד. אמנם, רבים מהם נקשרו על ידו בעקיפין אל לשון הכתובים, אך אחרים הוסמכו בצורה מלאכותית אף כי לא הייתה להם כל תרומה פרשנית, אלא הובאו במטרה חינוכית בלבד. וכך מסכם גרוסמן שם: "הנחתו הבסיסית של רש"י היא, שמאחר שמטרת התורה היא לחנך לאמונה בה' ולקיום מצוותיו, חייב המפרש להשתלב במגמה זו ולא להסתפק בפירוש בלבד. במקרים רבים ניתן לקיים תכלית זו - לחנך לאמונה ולחזק ברכיים רפות - על ידי שימוש במדרשים שניתן להולמם עם לשון הכתובים, ובכך להשיג שתי מטרות: לפרש ולחנך בעת ובעונה אחת. ואולם במקרים שהדרשה נראית חינוכית מן הבחינה החינוכית, יש להביאה, גם אם הקשר בינה ובין לשון הכתובים רופף מאד". ראה שם בפרק השקפת עולמו - ערכים, עמ' 210-209: "מעלת לימוד תורה לתלמידים כה גדולה עד כי ניתן להמשיל את העוסק בהוראתה לאבי התלמידים "מלמד שכל המלמד את בן חברו תורה, מעלה עליו הכתוב כאלו ילדו". על הרעיון הזה שמקורו במדרש חזר רש"י כמה פעמים בפירושו לתורה ולנ"ך. אחת הדוגמאות המובהקות לכך היא פירושו לכתוב ושנתם לבניך אלו התלמידים".

30 ראו גרוסמן, גדולי היצירה - רש"י עמ' 91: "בכתבת פירושו למקרא הציב לעצמו רש"י שתי מטרות שנראו לו רבות ערך נוסף על הפרשנות הלשונית והעניינית. הראשונה היא מטרה חינוכית

עולמו, דברי הגות מוסר ומחשבה וכמובן אמירות חינוכיות ערכיות.³¹

אם כך הם פני הדברים, ברור גם מדוע אין הוא רואה עצמו מחויב להביא את כל המדרש כצורתו.³²

עוד שאלנו מדוע הביא רש"י את דבריו דווקא על פסוק זה ולא על פסוק דומה: "ולימדתם אותם את בניכם לדבר בם". תשובה מעניינת לכך מצאתי בדברי הגרי"³³:

...הקרא דולמדתם את בניכם איירי כשלומד האב עם הבן וכפשוטו של מקרא, אבל "ושנתם לבניך" דקאי על דברים המחוודים בפין, זה אי אפשר לחייב כל אב ללמד את בנו עד כדי שיהיו הדברים מחוודים בפיו, ומשום הכי דרשו חז"ל פסוק זה דמייירי בחכם שמלמד תלמידים עד שיהיו הדברים מחוודים בפיו התלמידים, ולכן דוקא מהקרא דושנתם לבניך ילפינן דאלו התלמידים, דלדרגה זו שדברי תורה יהיו מחוודים בעינן לחכם שילמדנו.

נבאר את דבריו: יש לחלק בין שני הפסוקים. הציווי "ולימדתם אותם את בניכם"

מובהקת, והמטרה השנייה היא לחזק ברכיים כושלות ולהכשיר את הלבבות להתמודדות הקשה עם התעמולה הנוצרית על דחיתת ישראל בידי האל.

31 ראו את שיעורה של ד"ר אביגיל ראק ז"ל 'רש"י כמחנך': "הגישה הראשונה מכריחה את הלומד, בכל פסוק ופסוק אותו פירש רש"י, למצוא את הקושי אותו ביקש רש"י לפתור. אולם, הערנו כי עם כל הרצון למצוא קשיים בכתובים, נראה לעיתים שאין מנוס מלומר שלרש"י לא תמיד היה 'קושי' בפסוק, אלא שלפחות בחלק מן המקרים מטרתו לחנך ולעצב את ההשקפה והליכות החיים של בני דורו היא שהניעה אותו לדרוש את הפסוקים. בין אם נקבל את העמדה הראשונה, ונטען כי מטרת הבאת מדרשי חז"ל ברש"י היא אך ורק פרשנית, ובין אם נקבל את העמדה השנייה, הטוענת שמטרת הפירושים היא ערכית-חינוכית, אין ספק כי רש"י - בין במכוון ובין שלא במכוון - היה מגדולי מעצבי החינוך היהודי לדורותיה. ניתן לומר כי רש"י אחראי באופן ישיר לחלק נכבד מעיצוב המורשת החינוכית והערכית של עם ישראל; אולי ניתן אף להרחיק לכת ולומר כי בתחום זה הצלחתו הייתה אף גדולה יותר מאשר בתחום הפרשני."

32 ראו גרוסמן, 'גדולי היצירה', עמ' 91, בכותרתו: 'המדרש כעיסה בדברי רש"י': "טעות גדולה היא לראות בפירוש רש"י לתורה ספר לקט בלבד. לאחר שיקול זהיר בחר רש"י ממדרשי חז"ל את אלה שנראו לו הולמים את מטרתו. לאחר בחירת המדרש המתאים עמדה בפני רש"י שאלת ניסוחו. לעתים קרובות ביותר הוא עיבד את נוסח דברי חז"ל, השמיט חלקים מן המשא ומתן שבדברי חכמים, הוסיף וגרע מילים ואף שינה את נוסח המדרש. הוא שאף להתאימו ללשון הכתובים ולעשותו בהיר ומובן. לעתים עשה זאת כנראה גם כדי להתאים את נוסח המדרש למגמתו החינוכית". אם כדברינו, הרי מה שעמד לנגד עיני רש"י איננו הפירוש לפסוק בלבד, אלא המסר החינוכי והתובנה הערכית שניתן ללמוד ממנו. לפיכך, אין הוא מחויב עוד להביא את מדרשי חז"ל בצורתם המקורית.

33 הגרי"ז בחידושיו בהוספות לפרשת ואתחנן. אמנם בדבריו תירץ את השאלה מדוע חז"ל העדיפו לומר את דרשתם על ושנתם לבניך, אך ניתן להשתמש בתירוץ זה כדי להסביר גם את דברי רש"י.

מדבר על חובת ההוראה והלימוד של אב לבנו. אין מדובר בהכרח בידיעת התורה כולה על בוריה, ולא כל אדם בר-הכי. מה שאין כן בפסוק "ושננתם לבנך". כאן יש דרישה שיהיו דברי תורה מחודדים בפיו ואולי אף מחודדים בפיו של הלומד מתוך שזכה ללמוד אצל מי שהדברים נהירים לו ומבוררים אצלו. זה אינו מצוי אצל כל אדם, אלא אצל הרב שמלמד את תלמידו. לפיכך כאן נאמר "ושננתם לבנך", וזוהי חובה שמוטלת על מלמדי התורה ולא דווקא על אביו מולידו.

עוד שאלנו, מה הביא את רש"י להזדקק למקור נוסף ("בנים אתם לה' אלהיכם"), מה גם שפסוק זה איננו מדבר כלל על רב ותלמידו. כאמור מקור זה אינו מצוי לא במדרש ההלכה ספרי ולא במדרש התנאים לספר דברים.

סבורני שרש"י הוסיף מקור זה, מכיוון שהפתיחה: "בנים אתם לה' אלקיכם" מחוברת אל הציווי "לא תתגודדו". אין עניינו של המאמר לבאר כאן מה הקשר בין ההצהרה: "בנים אתם" ובין הציווי³⁴, ניתן לראות בפתיחה "בנים אתם" מעין הצהרה על חובת ציות של הבן כלפי אביו ושל התלמיד כלפי רבו³⁵.

עיון בדברי הרמב"ם³⁶ מלמד שלא הביא הרמב"ם את המדרש כצורתו, ואף לא את כל הראיות שמובאות במדרש, ראיות שתומכות בהסבר שאדם מחויב ללמד את בן חברו תורה. לפיכך, בהלכה שעוסקת בחיוב על אדם ללמד את בנו, את בן בנו ואת התלמידים אף-על-פי שאינם בניו, לא הביא הרמב"ם אלא את המקור בדבר "בני הנביאים".

כך בהלכות תלמוד תורה א, ב:

כשם שחייב אדם ללמד את בנו כך הוא חייב ללמד את בן בנו שנאמר והודעתם לבניך ולבני בניך, ולא בנו ובן בנו בלבד אלא מצוה על כל חכם וחכם מישראל ללמד את כל התלמידים אע"פ שאינן בניו, שנאמר ושננתם לבניך, מפי השמועה למדו בניך אלו תלמידיך, שהתלמידים קרויין בנים

34 על כך עיין ברש"י שם ובספורנו.

35 דברים דומים מצאתי גם אצל הרד"ק בפירושו לספר תהילים מזמור ב: "ה' אמר אלי בני אתה, וממנו באה לי המלוכה, ולכן אל יערער שום אדם עליה, כי ה' לקחני לבן, כמו שאמר לשמואל (שמ"א טז, א): כי ראיתי בבניו לי מלך. כלומר: המלך הזה לי הוא, ובני הוא ועבדי הוא... כי כל מי ששומע לעבודת האל יקרא בנו, כמו שהבן שומע אל האב ומזומן לעבודתו. וכן בנים אתם לה' אלהיכם, אני אהיה לו לאב והוא יהיה לי לבן (שמ"ב ז, יד)..."

36 משנה תורה, הלכות תלמוד תורה פרק א. בדומה לכך בספר המצוות עשה יא: "שציונו ללמוד חכמת התורה וללמדה, וזה הוא שנקרא תלמוד תורה, והוא אומרו ושננתם לבניך. ולשון ספרי לבניך אלו תלמידיך, וכן אתה מוצא בכל מקום שהתלמידים קרוים בנים שנאמר ויצאו בני הנביאים..."

שנאמר ויצאו בני הנביאים. אם כן למה נצטוו על בנו ועל בן בנו, להקדים בנו לבן בנו ובן בנו לבן חברו³⁷.

נחתום את עיונינו בדברי מרן בשולחן ערוך³⁸:

כשם שמצוה ללמד את בנו, כך מצוה ללמד את בן בנו, שנאמר: והודעתם לבניך ולבני בניך. ולא לבן בנו בלבד, אלא מצוה על כל חכם מישראל ללמד לתלמידים, שגם הם נקראים בנים, אלא שמצוה להקדים בנו לבן בנו, ובן בנו לבן חברו.

נבחין שרבי יוסף קארו העיר כמה הערות חשובות לענייננו:

א. גם התלמידים נקראים בנים. לא הביא מרן הבית יוסף את המקור "ושננתם לבניך" אלא את הפסוק: "והודעתם לבניך", אכן הבליע בתוך ההלכה שגם התלמידים נקראים בנים.

ב. מצווה להקדים את בנו לבן בנו, את זאת נלמד מהפסוק "והודעתם לבניך". בן חברו הוא בכלל התלמידים ואף הם נקראים בנים, ולפיכך מצוה על כל חכם מישראל ללמד לתלמידים. אך ישנו סדר קדימות, ולפיו בנו קודם.

ג. לא הביא רבי יוסף קארו את הפסוק "ושננתם לבניך" ולא את הדרשה: "לבניך אלו התלמידים", אלא את המסקנה ההלכתית לפיה מצוה ללמד לתלמידים שגם הם נקראים בנים³⁹.

לסיכום: עמדנו על פירושו של רש"י לפסוק "ושננתם לבניך ודברת בם". ראינו שביאר את הדברים על דרך הדרש, והסתייע במדרשי ההלכה. עוד העלינו שדרכו של רש"י בפירושו להביא גם דרשות שיש בהן כדי להציג השקפת עולם מוסרית וערכים שאותם רצה להטמיע. עסקנו גם בראיות שהביא רש"י בפירושו לכך שהתלמידים קרויים בנים. העולה מכך הוא שיחס הרב לתלמידו הוא כיחס האב אל בנו, והחובה ללמדו כחובת האב כלפי בנו, אף כי הקרוב קרוב קודם.

37 גם כאן הביא הרמב"ם את המקור מספר מלכים: "בני הנביאים", ולא את המקור בתורה: "בנים אתם לה' אלוקים". ראו גם ספר החינוך מצוה תיט (מהד' שעוועל, עמ' תקל-תקלא).

38 יורה דעה הלכות תלמוד תורה סימן רמה.

39 מסתבר שקיבל מרן את דברי הרמב"ם המעוגנים במדרש ההלכה, אולם לא ראה צורך להביא את הפסוק "ושננתם לבניך" ואת הדרשה: "אלו התלמידים". לעומת זאת, רבי יחיאל מיכל עפשטיין בספרו ערוך השולחן יורה דעה סימן רמה כן הביא זאת: "וכשם שמצוה ללמד את בנו כך מצוה ללמד את בן בנו כדכתיב והודעתם לבניך ולבני בניך... אלא מצוה על כל חכם מישראל ללמד לתלמידים, כדדרשין בספרי ושננתם לבניך אלו התלמידים שנקראו בנים, כדכתיב בני הנביאים שהיו תלמידי הנביאים, דבן הוא לשון בניין, והרב בונה בניין לתלמידיו בעולם הזה ובעולם הבא. וזהו שאמרו חז"ל אל תקרי בניך אלא בוניך, כלומר דבניך פירושו בוניך"...